

Guy De Mulder¹

Sites met walgracht te Machelen

1. Inleiding²

In een vorig artikel³ werd een inleiding gegeven op een specifiek landelijk type van hoeve uit de late middeleeuwen in Vlaanderen, de zogenaamde sites met walgracht. Zoals de naam het zelf zegt, betreft het boerderijen omgeven door een gracht, die eerder een statusfunctie had dan enig functioneel nut. De bewoners van deze hoeven behoorden algemeen tot de lagere adel en de 'rijkere' vrije boeren. Deze landelijke bewoningsvorm wordt al sedert de jaren '80 bestudeerd⁴ en recent verschenen nog enkele bijdragen over sites met walgracht in enkele regio's in West-Vlaanderen⁵ en Noord-Frankrijk⁶. Opgravingen op dit type boerderijen zijn eerder schaars⁷ en het documenteren ervan gebeurt eerder via een studie van cartografische bronnen, oud beeldmateriaal en al dan niet luchtfoto's.

In de volgende bijdrage geven wij een overzicht van de informatie betreffende dit type van rurale sites in de gemeente Machelen. Deze bijdrage is vooral geconcentreerd op de morfologische kenmerken van deze sites met walgracht. Er bestaan voor Machelen ook enkele pachtcontracten uit de Middeleeuwen en het begin van het Ancien Regime waarin enkele landbouwcomplexen worden vermeld. In het totaal worden er zes vermeld waarbij enkele kunnen toegeschreven worden aan sites met walgracht⁸.

In de komende afleveringen zullen dan de gemeentes Olsene en Zulte behandeld worden.

2. Methodologie

Dit onderzoek van de sites met walgracht te Machelen is vooral gebaseerd op de studie van het cartografisch materiaal. Tot de oudste kaarten behoren de twee figuratieve kaarten opgemaakt in 1643 en 1770⁹, waarin o.a. het landgoed te Biesdonk op voorkomt. Figuratieve kaarten bieden niet altijd echter een getrouwe weergave van het exacte uitzicht van de boerderij en de walgracht. Uit de 18de eeuw dateert verder de 'Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden' beter bekend als de zogenaamde 'kaart van Ferraris'. Deze kaart werd opgemaakt in de periode 1771-1778. De accuraatheid van deze kaart verschilt naargelang de streek¹⁰. Vanaf de 19de eeuw doen de gedetailleerde kadasterkaarten hun intrede. Een belangrijke bron van informatie voor Machelen is de kaart van Popp, opgenomen in 1860 op schaal 1/5000 (fig. 1.). De 20ste – eeuwse topografische kaarten leveren dan verder een bewijs van het aftakelen van de walgracht, die zijn functie verloren heeft en geleidelijk aan werd opgevuld.

¹ Wetenschappelijk medewerker Provinciaal Archeologisch Museum – Velzeke, Paddestraat 7, 9620 Zottegem/Vaderlandstraat 140, 9000 Gent, guy.de.mulder@scarlet.be.

² Wij wensen Daniel Van Quicquelberghe en Bart Cherretté te bedanken voor hun medewerking.

³ De Mulder 2000-2001.

⁴ Zie de bibliografie in de vorige bijdrage.

⁵ Bourgeois 2003.

⁶ Hannois 1999.

⁷ Vanbrugge 1997 ; de beide sites werden onderzocht tijdens de werken voor de Hoge Snelheids Trein in Noord-Frankrijk.

⁸ De Vos 1958 : 188 ; idem 1960 : 97.

⁹ Van Wegens 1991 : 221.

¹⁰ Vermeulen 1983 : 18 ; Bauters 1985 : 12 ; Bourgeois 2003 : 154-155.

3. Typologie van de sites met walgracht

Zoals in het vorige artikel reeds aangehaald, werd gepoogd om een classificatiesysteem van de sites met walgracht op te maken¹¹. Vijf grote groepen werden daarin onderscheiden.

A1 : sites met walgracht bestaande uit een woonplatform en volledig tot grotendeels omgeven door een gracht.

A2 : sites met twee bouwzones die op elkaar aansluiten. Elke bebouwde zone is volledig of gedeeltelijk door een gracht omgeven.

A3 : sites met walgracht met een woonplatform en volledig of grotendeels omgeven door een tweede gracht.

A4 : sites met walgracht met een woonplatform en maar gedeeltelijk omgeven door een gracht.

A5 : sites met walgracht met meer dan twee wooneilanden, waarvan elke zone volledig of gedeeltelijk omgeven is door een gracht.

4. Overzicht van de sites met walgracht

Goed te Biesdonck (M1)

Huidige ligging: Biesdonckstraat, kadaster sectie B nrs. 324a, 325a, 328a en 329b; Poppkaart sectie B nrs. 322, 324, 327, 328 en 329. Type A1.

Deze hoeve wordt reeds vermeld in 1286 wanneer ca 58 ha grond gelegen op de plaats Biesdonck verkocht worden door Jan Thiesseling, een Gentse burger, aan het O.-L.-Vrouwhospitaal te Oudenaarde¹². Het goed Biesdonck bestond waarschijnlijk reeds vroeger als bezitting van het Oudenaardse hospitaal, maar zal pas na deze aankoop uitgroeien tot een van de belangrijkste landouweexploitaties van het hospitaal¹³. Op de figuratieve kaart van 1770 is duidelijk te zien dat het landgoed behoort tot het type A1 een woonplatform omgeven door een gracht (fig. 2)¹⁴. Ook op de Ferrariskaart en latere kaarten blijven deze kenmerken duidelijk aanwezig (fig. 3). Momenteel is slechts een beperkt gedeelte van de walgracht aan de zuidwestzijde nog bewaard (fig. 4 & 5).

Kasteelke (M2)

Huidige ligging: Voordestraat, kadaster sectie A nrs. 1141c en 1141d; Poppkaart sectie A nr. 1136. Type A4.

Op de Ferrariskaart is de situatie niet duidelijk en lijkt enkel een onduidelijke waterpartij aanwezig te zijn. Op de Poppkaart is een open U-vormige walgracht merkbaar. De topografische kaart laat enkele restanten van grachten vermoeden nabij de nog steeds bewoonde zone.

Site Oude Pontstraat (M3)

Huidige ligging: Veerstraat, kadaster sectie A nr. 1063b; Poppkaart sectie A nrs. 1062 en 1065. Type A4.

Deze site met walgracht ontbreekt op de Ferrariskaart, maar staat wel op de Poppkaart. Ook op de huidige topografische kaarten is de aflijning van de walgracht nog duidelijk merkbaar.

¹¹ Verhaeghe 1981: 133-135.

¹² Castelain 1992: 5.

¹³ Van Maelzaeke 2001 : 88-90.

¹⁴ Castelain 1992 : 9.

De bewoning binnen het woonplatform is echter verdwenen. De walgracht had eveneens een open uitgelengde U-vorm, geopend aan de noordwestzijde en met een smalle toegang aan de oostelijke kant van de boerderij.

Site Slooverweg (M4)?

Huidige ligging: Slooverlos, kadaster sectie A nr. 1181; Poppkaart sectie A nr 1180. Type ?. Deze vindplaats is onzeker. Op de Poppkaart is op een perceel nog een rechte gracht te zien die mogelijk afkomstig is van een reeds in die tijd verloren gegane site met walgracht. Sporen van de rest van de grachtstructuur komen niet voor op het kartografisch materiaal. De gracht wordt nog steeds geattesteerd op de huidige topografische kaarten.

Molenweg (M5)

Huidige ligging: Donkerstraat, kadaster sectie A nrs. 821b, 826d, 826e, 826f; Poppkaart sectie A nrs. 819, 821 en 826. Type A5?

Op de Poppkaart blijft nog een onduidelijk restant van de oorspronkelijke walgrachtstructuur over. Op de boerderij zijn nog twee gebouwen duidelijk te zien, maar de lokalisatie van het woonplatform is onduidelijk. De grachten staan nog altijd min of meer aangeduid op de huidige topografische kaart.

Heirweg (M6)

Huidige ligging: Leihoekstraat, kadaster sectie A nrs. 620, 621 en 622; Poppkaart sectie A nrs. 622 en 624. Type A3.

Alhoewel deze site reeds vermeld staat op de Poppkaart als niet bewoond zijn de contouren van de walgracht nu nog steeds zichtbaar in het landschap. De bewoning had zich in het midden van de 19de eeuw reeds verplaatst naar net buiten de walgracht. Zoals andere Machelse sites ontbreekt deze hoeve op de Ferrariskaart. Mogelijk bestond op het einde van de 18de eeuw deze hoeve al niet meer en werd de overblijvende walgracht niet gekarteerd. De oorspronkelijke boerderij was opgebouwd uit een ovaalvormige opperhof met een opening en een groter neerhof met een onregelmatige rechthoekige walgracht open aan een zijde. Op de topografische kaart van 1981 was nog een klein gedeelte van de oorspronkelijke gracht zichtbaar.

Rode Poort Hoeve (M7)

Huidige ligging: Leihoekstraat, kadaster sectie A. nrs. 164a en 164c; Poppkaart sectie A nrs. 271 en 272. Type A2?

Op de Poppkaart wordt deze hoeve nog vermeld als Rooder Poorten. Volgens de Ferrariskaart ziet de walgracht eruit als een hoefijzervormige structuur met een opening. Eén gebouw bevindt zich op het platform binnen de walgracht, twee situeren zich buiten de omwalde zone. De Poppkaart laat een ander beeld zien. Slechts een gebouw blijft buiten het omgrachte deel over. Op de hoefijzervormige brede walgracht sluit bovendien een ander deel van een gracht aan zodat een soort van neerhof ontstaat waarop zich een nieuw klein gebouw bevindt. Momenteel is niets meer van deze grachten bewaard gebleven.

Site Biststraat (M8)

Huidige ligging: Biststraat, kadaster sectie A, nrs 161h, 165f en 166; Poppkaart sectie A nr. 265. Type A1.

Door het rechte trekken en kanaliseren van de Leie is deze site met walgracht volledig verdwenen. Deze vindplaats is enkel op de Poppkaart te herkennen. De nabije ingrijpende Leie-werken hebben deze zone kadastraal zwaar gewijzigd. De site moet bestaan hebben uit een woonplatform omgeven door een parallellogramachtige walgracht.

Site Popp A 239 (M9)

Huidige ligging: tussen Leihoekstraat en Leie Rechteroever, kadaster sectie A, nrs 139 en 140; Poppkaart sectie A nr. 239. Type ?

Deze vindplaats is twijfelachtig. Op de Poppkaart is nog een stukje gracht te zien nabij een woning in de buurt van de oude weg van Deinze naar Tielt op de grens met Petegem aan de Leie.

Goed ter Hammen (M10)

Huidige ligging: Leimeersstraat, kadaster sectie A nrs. 1a, 2k, 2l en 2m, Poppkaart sectie A nrs. 3, 5bis, 6, 9 en 10. Type A2.

Op de Poppkaart nog vermeld als het goed ter Hames, waarbij de vorm van de oorspronkelijke site nog duidelijk herkenbaar was. Centraal was er een rond platform afgesloten door een walgracht met een opening naar het zuiden. Aan de oostzijde sluit een rechthoekig neerhof aan met een open zijde en aan de westzijde loopt de gracht van het opperhof lineair door. Op het ogenblik van kartering in de 19de eeuw was er geen bewoning meer op het woonplatform. De gebouwen van de boerderij situeerden zich voor de site met walgracht. Opvallend is dat ook hier opnieuw de walgracht niet op de oudere Ferrariskaart voorkwam. Tegenwoordig is door de talrijke infrastructuurwerken (rechtrokken van de Leie en de aanleg van de spoorweg) niets meer te herkennen van de kadastrale structuur uit de 19de eeuw. De hoeve bestaat nog steeds, maar de walgracht is verdwenen.

Hoeve Tovermeers (M11)

Huidige ligging: Overmeersstraat, kadaster sectie A nrs. 114b, 114c en 115b; Poppkaart sectie A nrs. 169, 170 en 176. Type A5

De vroegere benaming van deze hoeve was te Overmeers of d'Overmeersen. Er bestaat een pachtcontract uit 1530 waarin deze hoeve wordt vermeld, die eigenaar was van een zekere Joos de Grutere¹⁵. De inplanting van de walgracht komt zowel op de Ferraris- als op de Poppkaart voor. Nu rest er enkel nog een klein grachtje van de vroegere complexe walgracht. Het geheel bestond uit meerdere woonplatformen waarop de gebouwen waren ingeplant. Het opperhof bestond vermoedelijk uit een rond woonplatform met een gebouw erop, omgeven door een vierkante walgracht met een opening naar het uitgerekte onregelmatig rechthoekige neerhof. Aan de noordwestelijke zijde was er een opening in de walgracht van het neerhof voor een verbindingsweg naar de oude Tieltse baan. Aan de zuidelijke zijde was de walgracht over een grote afstand onderbroken. De inplanting van de huidige gebouwen correspondeert nog in grote mate met de lokalisering op de oude kadastrale gegevens. Er is momenteel nog een klein stukje van de oorspronkelijke walgracht bewaard, die parallel loopt met een oude weg (fig. 6).

Site Popp A 129-130 (M12)

Huidige ligging: tussen de Overmeersstraat en de Grammenestraat, kadaster sectie A, nrs 258c en 258d; Poppkaart sectie A nrs. 129 en 130. Type A2.

Deze site was reeds tijdens de opname van de Popp-kaart verlaten en komt ook niet op de Ferrariskaart voor. Een eivormige walgracht omsloot twee woonplatformen. Deze verlaten site bevindt zich dicht bij de hoeve Ter Keuren.

Hoeve Ter Keuren (M13)

¹⁵ De Vos 1960 : 38, nr. 2267.

Huidige ligging: Grammenestraat, kadaster sectie A, nr. 237c; Poppkaart sectie A nr. 132a. Type A4.

Op de Ferrariskaart is een L-vormige gracht te zien die de hoevegebouwen afsloot van de aanpalende weg. In het midden van de 19de eeuw was deze gracht reeds gedempt en uit het landschap verdwenen. Een vraag die zich stelt is de relatie tussen de hoeve Ter Keuren en de site met walgracht M12 die dicht bij elkaar gelegen zijn?

Hoeve Kinderstraat (M14)

Huidige ligging: Kinderstraat, kadaster sectie A, nrs. 267^c en 267g; Poppkaart sectie A nrs. 346 en 359. Type A4.

Zowel de Ferraris- als de Poppkaart duiden een rechtlijnige gracht aan. De 19de-eeuwse kaart is nog iets specifieker omdat de gracht eindigt in een grotere poel. In het huidige landschap is er geen enkele indicatie meer van deze walgracht.

Landgoed	XVIIe eeuw	XVIIIe eeuw	XIXe eeuw	XXe eeuw
Biesdonk	X	X	X	X
Kasteelke	?	X ?	X	X
Oude Pontstraat	?	-	X	X
Slooverweg ?	?	-	X	-
Molenweg ?	?	-	X	X
Heirweg	?	-	X	X
De Rode Poort	?	X	X	-
Biststraat	?	-	X	-
Popp A 239 ?	?	-	X	-
Goed ter Hames	?	-	X	-
Tovermeers	?	X	X	X
Popp A 129-130	?	-	X	X
Ter Keuren	?	X	-	-
Kinderstraat ?	?	X	X	-

Tabel 1. Overzicht van de sites met walgracht en het voorkomen van de gracht op cartografisch materiaal per eeuw (X : aanwezig; - : niet vermeld).

Landgoed	Type site	Bewoning	Walgracht
Biesdonk	A1	X	X
Kasteelke	A4	X	X
Oude Pontstraat	A4	-	X
Slooverweg ?	?	-	X
Molenweg ?	A5?	-	X
Heirweg	A5	-	X
De Rode Poort	A2	X	-

Biststraat	A1	-	-
Popp A 239 ?	?	-	-
Goed ter Hames	A2	X	-
Tovermeers	A5	X	X
Popp A 129-130	A2	-	-
Ter Keuren	A4	X	-
Kinderstraat ?	A4	X	-

Tabel 2. Overzicht van de sites met walgracht, ingedeeld per type, de huidige staat van bewoning en de bewaarde staat van de grachten (X : nog aanwezig; - : verdwenen).

5. Bilan

De gemeente Machelen is rijk aan laat-middeleeuwse sites met walgracht (fig. 7). Tien ervan zijn zeker, rond vier hangen enkele twijfels. Op het goed te Biesdonck na, dat deel uitmaakte van het patrimonium van het Hospitaal te Oudenaarde zijn alle boerderijen gesitueerd tussen de Kortrijksesteenweg en de meanderende Leie. Deze vaststelling is te verklaren doordat deze zone lager gelegen was in de Leievallei. Door een hogere watertafel waren de grachten van de sites sneller en gemakkelijker voorzien van water. Een fenomeen dat ook in andere streken werd vastgesteld. De natte walgracht was immers een belangrijk onderdeel van het uiten van iemands sociale status. Tegenwoordig heeft de walgracht zijn status verloren en in de meeste gevallen is hij al grotendeels opgevuld. Toch is hij nog dikwijls herkenbaar in het landschap rond de hoeve als een relict van het verleden.

Bibliografie

Cartografische bronnen

Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden opgenomen op initiatief van graaf de Ferraris, 1771-1778, kaartblad Thielt 27 (A⁶), '(2) & (4), schaal 1/11250, uitgave Pro Civitate, Brussel 1965.

P.C. Popp, kadasterplan. Machelen, ± 1860, schaal 1/5000.

Topografische kaart (N.G.I.), Dentergem-Deinze, 21/7-8, 1981, schaal 1/25000.

Topografische kaart (N.G.I.), Zulte-Deinze, 21/7-8, 2000, schaal 1/20000.

Secundaire bronnen

BAUTERS L., 1985. *Eke*, Gent (Archeologische Inventaris Vlaanderen, IV).

BOURGEOIS J., 2003. Les sites fossoyés médiévaux de la région de Comines-Warneton (province de Hainaut, Belgique), *Revue du Nord*, 85/353: 141-159.

CASTELAIN R., 1992. Het goed te Biesdonck in Machelen, *Bijdragen tot de Geschiedenis en de Folklore van Zulte*, 13: 5-15.

DE MULDER G., 2000-2001. Relicten uit het verleden. Een eerste verkennend onderzoek naar sites met walgracht te Zulte, Olsene en Machelen, *Bijdragen tot de Geschiedenis en de Folklore van Machelen, Olsene en Zulte*, 18: 227-238.

DE VOS A., 1958. *Inventaris der landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, Gent (Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis. Inventarissen, 3).

DE VOS A., 1960. *Inventaris der landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure. (Tweede deel: 1501-1600)*, Gent (Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis. Inventarissen, 4).

HANNOIS Ph., 1999. Inventaire des sites fossoyés du canton de Steenvoorde. Méthodologie, premières remarques et comparaison avec les données belges, *Revue du Nord*, 81/333 : 203-209.

VANBRUGGHE N., 1997. Sur le tracé du T.G.V. Nord à travers la Flandre, deux sites fossoyés disparus aux lieux-dits Leet Acker et Nattebilken (Bailleul), *Revue du Nord*, 79/323 : 171-185.

VAN MAELZAEKE B., 2001. Geerbroek, Koppenberg, Avelgem en Biesdonk. De rechtstreeks geëxploiteerde curtes van het O.L.V.-Hospitaal van Oudenaarde, *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XXXVIII: 53-106.

VAN WEGENS I., 1991. Het kaarten en prentenfonds van het hospitaalarchief, *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XXVIII: 215-241.

VERHAEGHE F., 1981. Medieval moated sites in Coastal Flanders, in: ABERG F.A. & BROWN A.E. (eds.), *Medieval moated sites in Northwestern Europe*, Oxford: 127-171 (British Archaeological Reports. International Series, 121).

VERMEULEN F., 1983. *Sint-Martens-Latem*, Gent (Archeologische Inventaris Vlaanderen, I).

Figuren

Fig. 1. Overzicht van de morfologische structuur van de sites met walgracht te Machelen op basis van de gegevens op de Kaart van Ferraris of de Poppkaart.

Fig. 2. Het “Goed te Biesdonck” volgens de figuratieve kaart van 1770 (naar Castelain, 1992: 9)

Gelieve in te scannen vanuit de Bijdragen 1992, pagina 9.

Fig. 3. Zicht op het bakhuis van de Biesdonckhoeve. Op de voorgrond zie je een drassige zone die teruggaat op de vroegere walgracht.

Gelieve in te scannen vanuit de Bijdragen 2002-2003, pagina 151. Gaat terug op nog een oudere publicatie 1972 pag. 71

Fig 4. Het huidige boerderijcomplex van het “Goed te Biesdonck”.

Fig 5. De bomenrij is ingeplant langs de walgracht van de Biesdonckhoeve die nog duidelijk zichtbaar is als een denivellatie in het landschap.

Fig. 6. Oude prentkaart uit het begin van de 20ste eeuw waarbij de walgracht van de hoeve Tovermeers nog duidelijk zichtbaar is.

Gelieve in te scannen vanuit de Bijdragen 2000-2001, pagina 178. Gaat terug op een oude postkaart (in bezit van Daniel?).

Fig. 7. Lokalisatie van de sites met walgracht in de gemeente Machelen.